

**ЭЧКИЧИЛИКНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА
ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА
УНИ САМАРАЛИ БОШҚАРИШ БЎЙИЧА**

ТАВСИЯНОМА

**(Фермер хўжалиги раҳбарлари, мутахассислар
ва шахсий томорқа хўжаликлари учун ён
дафтарча)**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

**АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВА
АГРОТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНСТИТУТИ**

**Эчкичиликни ташкил этишда инновацион
технологиялар ва уни самарали бошқариш
бўйича**

ТАВСИЯНОМА

Андижон-2021 йил

Ушбу тавсиянома Қишлоқ хўжалик машиналари ва техник сервисни ташкил этиш кафедраси катта ўқитувчиси **О.Жавҳаров**, кафедра ассистенти **Х.Эсанов** ва СамВМИ Қорамолчилик, паррандачилик ва балиқчилик кафедраси доценти **Ш.Амиров**лар томонидан тайёрланди.

Тавсиянома Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти илмий Кенгашининг 2020 йил 30 декабрдаги 4—сонли йиғилишида тасдиқланган.

Мазкур амалий тавсиянома қишлоқ хўжалигида серпушт ва тез етилувчан эчки зотларини етиштириш ҳамда эчки сути ва гўшти ҳамда қиматбаҳо жун ва твит маҳсулотлари ишлаб чиқаришни жадаллаштириш бўйича амалий тажрибалар, шунингдек, илғор фермер хўжаликлари фаолияти асосида тайёрланган.

Ушбу амалий тавсияномадан эчкичиликка ихтисослашган фермер хўжалиги ходимлари, мутахассислари ва шахсий томорқа хўжаликлари эгалари ва олий таълим муассасидаги чорвачилик таълим йўналишларида таълим олаётган талабалар фойдаланишлари мумкин.

Такризчилар:

Д.Юлчиев – Қишлоқ хўжалик бошқармаси бошлиғини озик-овқат хавфсизлиги масалалари бўйича ўринбосари.

Р.Р.Рўзимуродов – СамВМИ. Қоракўлчилик, йилқичилик ва ипакчилик кафедраси мудири, қ.х.ф.н.

КИРИШ

Эчки аҳоли хонадонларида сут, гўшт, жун, тивит, териси учун боқилади. Эчки ўзига ўлат, чечак ва сил касалликларини юқтирмаслиги, оксил ва енгил ўзлаштирилувчи ёғларга бой сут бериши билан эътиборли. Эчки сутида мис, рух, марганец, йод каби микроэлементлардан ташқари камқонликнинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга бўлган кобальт моддаси нисбатан кўп учрайди. Эчки сути таркиби жиҳатидан она сутига жуда яқин туради.

Эчкичилик чорвачиликнинг сут ва гўштга тез етилувчанлиги ҳамда қиматбаҳо жун ва твит берувчи соҳалардан бири бўлиб, аҳолини сут ва гўшт, саноатни эса арзон жун ва твит маҳсулотлари билан қисқа муддатларда таъминлаш имкониятини беради.

Мазкур тавсияномадаги маслаҳатлар ва илмий тавсиялар аҳолини уй шароитида кенг миқёсда зотли эчкиларни парваришлашни яхшилаш, кўпайтириш ва улардан олинадиган иқтисодий самарани ҳамда озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтиришга қаратилган.

Эчкичиликни ташкил этишнинг муҳим аҳамияти

Эчкичилик-чорвачиликнинг эчкиларни боқиш ва кўпайтириш билан шуғулланувчи муҳим тармоғидир. Жаҳон бўйича 709,9 млн. бош эчки боқилади. Унинг асосий қисми Осиё (443,7 млн. бош), Африка (205,6 млн. бош), Жанубий Америка (25,9 млн. бош) мамлакатларига тўғри келади.

Иқлим шароитига мослашган сержун эчки зоти Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларида, ангор эчкиси Туркия, АҚШ, Жанубий Африка Республикаси, Австрия ва қисман Мадагаскар оролларида, қашмир эчкиси Тибетда, оренбург, олтой эчкилари Россияда

парваришланади ва улардан фойдаланилади. Эчкиларнинг сут, жун, тивит йўналишлари мавжуд. Сут эчкичилиги Европа

мамлакатлари, Россиянинг марказий ҳудудлари, Шимолий Кавказ, Қрим, Закавказье, Ўрта Осиёда, жун эчкичилиги Туркия, АҚШ, Африка, Австралия, Ўрта Осиё, Қозоғистонда; тивит эчкичилиги Тибет, Россияда кенг ривожланган.

Кўп мамлакатларда эчкилар сути учун боқилади. Эчки сути енгил ҳазм бўлади, айниқса, болалар ва ошқозони касал одамлар учун ниҳоятда фойдалидир. Эчки сутидан пишлок ва бошқалар турли парҳез маҳсулотлар ҳам тайёрланади.

Эчки гўшти тўйимлилиги ва таъми жаҳатидан қўй гўшtidан қолишмайди. Махсус сержун зот эчкилардан кокили узун, ипаксимон товланадиган жун олинади. Жунни бир хил, чидамли, пишиқ, эластиклиги туфайли улардан костюмбоп газламалар,

гилам, трикотаж буюмлар ишлаб чиқарилади. Терисидан шавро, хром ва бошқалар олинади, пўстак қилинади, қалин жунли терилардан мўйна тайёрланади.

Эчкичилик Ўзбекистонда қадимдан ривожланган. Наманган вилоятининг Чуст, Поп, Косонсой, Тошкент вилоятининг тоғ олди туманларида, Самарқанд вилоятининг айрим хўжаликларида, Навоий вилоятининг Нурота ва Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманларида боқиб кўпайтирилади.

Ҳозирда эчкичилик соҳасида наслчилик ишларини ташкил қилиш, уларни асраш, парвариш қилиш, улардан сифатли маҳсулотлар олиш бўйича Ўзбекистон чорвачилик институти, қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртлари кафедраларида илмий маънавий ишлар олиб борилмоқда.

Эчки сути ҳақида фойдали маълумотлар

Эчки сути томоқдаги, қовуқдаги яраларни даволайди, йўтал, қон туфлаш, бош оғриғи, меъда хасталикларида фойда қилади. У қуруқ

МИЗОЖДАН

бўладиган хафакон,
васваса ҳамда эсда
сақлай олмаслик
касалига ҳам яхши
даводир. У билан
оғизни чайқаш ва

фарғара қилишнинг томоқ оғрикқа, тилча,
бодомсимон безлар шишларига, силга ва
нихоят даражада озиб кетишга фойдаси катта.

Ҳозирги пайтда эчки сутидан қатик ва
бошқа маҳсулотлар тайёрлаб, вилоятимиз
аҳолисига етказиб бераётган фермерлар
келгусида чет элдан зарур технологияларни
сотиб олиб, маҳсулот турини кўпайтириш
ниятида.

Эчкиларнинг асосий биологик хусусиятлари.

Бу жониворнинг асосий биологик
хусусиятларидан бири шуки, у ҳар қандай
иқлимга тез мослашади. Озуқа танламайди.
Қисқа муддатда семиради. Болалари бошқа
ҳайвонларникига қараганда ўзини анча эрта
ўнглаб олади. Иқлимнинг ўзгаришига, дейлик
куннинг жуда исиб кетиши ёки эрта совуқ
тушишига мослашувчанчилиги ҳам яхши.

Парвариши камхарж бўлиб, алоҳида емиш ёки парвариш талаб қилмайди.

Зотдор эчкиларнинг етук ёшдаги такалари 60-70 кг, айримлари 90 кг, она эчкилари 35-40 кг, айримлари 60 кг.га етади. Улоқларининг сут эмадиган пайтидаги тирик вазни 20-25 кг тош босади. Жайдари зотли урғочи эчкилар пушtdор бўлиб, ҳар йили биттадан, айримлари иккитадан болалайди. Ўрта ҳисобда 100 бош урғочи эчкидан 90-105 бошгача улоқ олинади.

Эчкиларни озиқлантириш тадбирлари

Эчкиларни тўғри озиқлантиришини ташкил этиш жуда муҳим тадбир. Уларнинг ҳаёти, маҳсулдорлиги, физиологик ҳолати ва организмдаги барча физиологик жараёнлар бу тадбирга бевосита боғлиқ, шу сабабли эчкиларни озиқлантиришида уларнинг тирик вазни, ёши, жинси, маҳсулот бериши, йўналиши, физиологик ҳолати ҳамда йилнинг мавсуми инобатга олиниб махсус нормалар белгиланиб рацион тузилади ва у асосида уларни боқилиши доимий назорат қилиб

брилади. Барча эчкилар тўғри озиқлантирилганида семизлиги ўрта ҳолда бўлади, агар бу ҳолат ўзгарувчанлик пайтида бўлса унда рационга ўзгартириш киритилади.

Эчкилар яйлов ҳайвони бўлиб, асосан яйловда асралади ва ундаги ўсаётган ўсимликларни истеъмол қилиб озиқ моддаларга бўлган талабни кондиради. Эчкиларни яйловда ўтлатиш қуйидаги мавсумларга бўлинади: кўклам, ёз, куз ва қиш.

Кўклам даври: эчкичилик хўжаликларида 15 февраль 1 майгача давом этади. Бу даврда эчкиларни озиқлантириш улардан сут ишлаб чиқариши ва улоқларини эмдириши билан боғлиқ ҳолда олиб бориши таъминланади. Бу мавсумда эчкиларни озиқлантириш учун асосан бўз ерлар, саксавул, чакалаклар ўсадиган яйловлар боқилади. Бу яйловларда асосан қорабош, илоқ, кўнғир бош каби ўтлар эрта ўсади. Бу яйловлар текис ва турли баланд ўсадиган ўтлардан ҳоли бўлиши зарур.

Эчкиларни ва улоқларни кузатиб боришига қўлайлик яратади. Қолаверса, бу яйловларда

эчкиларни суғориш учун қудуқлар бўлиши шарт. Улоқларни ичини ўтказмаслиги учун қудуқлардаги сув шўр бўлмаслиги керак. Эчкиларни ўтлатиш учун махсус кун таритиби ишлаб чиқилади эрталаб соат 7 – 11 ўтлатиш, 11 – 12 суғориш, 12 – 14 дам олиш, 14 – 19 гача эса ўтлатиш ва 19 дан эрталабгача махсус тунаш жойида дам олдириш.

Ёз мавсуми: 1 майдан то 15 сентябргача давом этади. Бу

мавсумда хўжаликда асосан қисир эчкилар, катта улоқли эмизикли ва соғин эчкилар,

ҳамда 1 ёшли улоқлар ва такалар бўлади. Бу эчкилар бир ҳил тартибда озиқлантирилади. Нимжон, серпушт ва соғин эчкиларга келсак, қўшимча озиқалар ҳам берилади. Бу мавсумда яйловлардаги илоқ, қўнғирбош ва бошқа қуриб қолган ҳолдаги уруғли ўтлар эчкилар учун жуда фойдали озуқа ҳисобланади. Бу яйловларни суви чучук ёки салгина шўр бўлиши мақсадга мувофиқ. Бу мавсумда ўтлатиш вақти кечқурун ва куннинг салқин даврига тўғриланиши, қолган пайтларида

эчкиларни дам олдириш мақсадга мувофиқдир.

Куз мавсуми: 10 октябрдан 15 декабргача давом этади ва бунда хўжаликда асосан улоқсиз эчкилар, қочирилган эчкилар ва оналаридан ажратилган улоқлар, наслга яроқсиз гўштга топшириладиган ва ахталанган такалар бўлади ва деярли бир текис озиқлантирилади. Бу даврда эчкилар яйловлардаги ўсаётган арпабодиён, йўнғичқа, нўхатак, каби ўтлардан озиқланади. Яйловларда қудуқлар бўлиши ҳам лозим.

Қиш мавсуми: 15 декабрдан 15 февралгача давом этади. Эчкилар қишки

яйловларда шувок, янтоқ, саксавул, барг пояли ўсимликлардан фойдаланади. Қиш мавсумида совуқ ҳамда қор бўрон ва ёмғир кунлари

эчкилар қўлдан қўшимча озиқланади. Бунининобатга олиб ҳар бир эчкига бошига,

қишловни яхши ўтказилиши учун 1,5-2 центнер дағал хашак тайёрланиши керак.

Эчкиларни танлаш ва уларни сотиб олишда эътибор бериладиган жиҳатлар

Хўжалигингиз учун эчкилар сотиб олишни мўлжалладингизми? Агар сиз чорвачилик

соҳасига қизиқсангиз, эчкиларни ҳам парваришлаш учун сизда қобилият бор. Сотиб олишдан олдин, сиз келажакдаги ҳайвонларни сақлайдиган жойга эга бўлишингиз керак. Шамол ва ёмғирдан пана, шунингдек, ташқарига чиқиш учун майдон зарур. Агар

эчкиларни асосан, яйловда боқишни режалаштирмоқчи бўлсангиз, мавжуд яйлов ўсимликлари сотиб олинадиган эчкилар миқдори учун етарли эканлигига ишонч ҳосил килинг.

Қандай эчкилар сиз учун яхши?

Худудингиз иқлим шароитларини ўрганинг (кўпчилик зотлар маълум бир иқлим шароитларига мослаша олмайди),

парваришлаш қоидаларига эътибор қаратинг (баъзи эчки зотлари махсус жойлар талаб қилади), маҳсулдорлик йўналишини танланг (гўшт йўналишидаги эчкилар, сут йўналишидаги эчкилар). Ушбу зотларни стандартларини билиб олинг.

Ўзингизга бнр нечта саволларни қўйинг:

👉 Нега эчки сотиб олишим керак? (кўчилик мутахассислар эчкиларни қорамоллар билан бирга парваришлани тавсия этади), сиз учун қулай бўлган зот йўналишини танлаб олинг;

👉 Вояга етган эчки сотиб оласизми ёки улоқчами?

👉 Сиз аллақачон эчкиларни парвариш қиляпсизми ва пода маҳсулдорлигини оширишни хоҳлайсизми? (Бунда зотни тозалиги ва самарадорлигига кўпроқ эътибор қаратиш керак);

👉 Эчки сутини сотмоқчимисиз? (бозорда эчки сутига эҳтиёж қандай?).

Ушбу саволларга жавоб бериш орқали сиз эчкиларни боқиш қанчалик тўғри эканлигини биласиз.

Яхши эчкини қаердан сотиб олиш мумкин?

Биринчи қадам сиз излаётган ишончли

зотни топишдадир. Агар сиз фойда келтирадиган эчкиларни (турли хил зотли эчкиларнинг авлодларини) ёки фақат ҳужжатлар асосида сотиб олмоқчи бўлсангиз, шошилманг. Яхшиси, сотиб олмоқчи бўлган эчкиларингизни эълон қилинган маҳсулдорлигини текширганингиз маъқул.

Агар эчкиларни ҳужжатлари билан сотиб олишга қарор қилсангиз, унда бу ҳолатда ортиқча эҳтиёткорлик сизга зиён қилмайди. Афсуски, бунда кўплаб фирибгарлар шубҳали нархларда ҳар хил зотларни пулламоқда ва сохта гувоҳномалар каби ҳужжатлар ҳам қилиб беради. Шунинг учун эчкилар гувоҳномаларини мижоз сифатида кўриб чиқиш учун ҳақлисиз. Агар ҳужжатнинг ҳақиқийлигига шубҳа қилсангиз, битимни рад қилишингиз мумкин.

Эчкиларни танлашда қайси жиҳатларига диққат билан қаралади?

👍 Яхшиси, эчкиларни сотиб олмоқчи бўлган фермангизга ташриф буюринг. Эчкилар сақланадиган шароитларни тушуниш учун улоқлар ва эчкиларни ўз ичига олган фермер хўжалиги бинолари билан танишинг. Сиз сотиб олишингиз мумкин бўлган эчкилар,

шунингдек, бошқа сақланаётган ва сут бераётган эчкиларига қаранг.

👍 Агар сиз катта ёшли сутдор эчкиларни сотиб олишни режалаштирган бўлсангиз, унда уларнинг табиатига эътибор беринг. Эчки тажовузкор бўлмаслиги керак;

👍 Сотиб олмоқчи бўлган эчкиларингиз ҳаракатчан бўлиши керак. Ҳаракатланиш эчкиларда метаболизмни яхшилайдди, нафас олиш тизими яхшиланади ва мускулларни ривожлантиради. Бундай эчкилар тез ривожланади, бу эса маҳсулдорликка ижобий таъсир кўрсатади;

👍 Гўнгини текширинг - эчки гўнги қаттиқ, юмалоқ тўпчали булиши керак, юмшоқ ва суюқ бўлиши ярамайди;

👍 Агар соғин эчки танласангиз, елини силлик ва яхши шаклланган бўлиши керак;

👍 Эчкиларнинг туёқларини ташлашига эътибор бериш керак. Олд туёқларни жойлашиш кенглиги кўкрагининг кенглигидан далолат беради. Катта кўкрак эчкининг яхши ривожланганлигини кўрсатади;

👍 Тери устида бўртиб чиққан яралар бор йўқлигини текшириш керак. Лимфа

тугунлари, йирингли жарҳатлари бор ёки йўқлигига эътибор қаратиш керак;

👍 Катта ёшдаги ва ўсаётган эчкилар бир ҳил ҳажмда бўлса ҳам, катта ёшдаги эчкилар одатда йирикроқ бўлиши билан фарқланади. Ўсаётган эчкилар одатда кичкина, улар катта эчкиларга нисбатан анча фаол;

👍 Агар эчкининг онасини ва отасининг онасини текшириб кўриш имконияти мавжуд бўлса, уларнинг ривожланишидаги нисбатларига, елин шаклига эътибор беринг.

Эчкиларни танлашда қуйидагиларга диққат қилинг:

👍 Жуни - текис, юмшоқ ва ялтироқ бўлиши, қўпол бўлмаслиги керак;

👍 Кўзлари ёрқин бўлиши керак. Кўзлари қийшайиб, қизариши эчки саломатлиги ёмонлигидан дарак беради;

👍 Эчкилар бели текис бўлиши керак, букчайган ва ботик бўлиши керак эмас.

👍 Эчкилар тумшуғида ҳеч қандай нуқсон бўлиши керак эмас. Ингичка жағлар дағал озуқаларни қавшаётган вақтида тез чарчашига ва

натижада тўйиб озиқланмасликка, жадал ривожланмасликка олиб келиши мумкин;

👍 Шоҳсиз эчкиларни танлаш яхши, чунки шоҳли эчки бир-бирига зарар етказиши мумкин;

👍 Думи тик йўналишда ёки қулай бўлиши керак, йиғилган ҳолатда эмас;

👍 Рудимент холидаги елин безлари мавжудлигига эътибор беринг. Бундай хусусият бир қанча авлодларга мерос бўлиб ўтади. Қўшимча елинлар сутни соғиш жараёнига ҳалал бериши мумкин. Бундай ҳайвонлардан насл олиш яхши эмас. Сотиб олмоқчи бўлган зотдор эчкиларнинг қариндошларини маҳсулдорлик

кўрсаткичлари билан танишинг. Бу сиз сотиб олган эчкилардан нимани кутиш мумкинлигини кўрсатади.

👍 Такаларни сотиб олаётганда, уруғ ҳалтасини ривожланганлигига эътибор беринг. Уруғ ҳалтаси бир ҳил баландликка кўтарилиши керак. Улар ичкарига кирган бўлмаслиги керак. Келажақда ичкарига кирган уруғдондан насл олиб бўлмайди ёки такани ахта килиб бўлмайди, бу эса таканинг гўштини ҳидли бўлишига олиб келади. Туёқларга ва улар тўғри кесилишига эътибор беринг. Ўсган туёқлар келажақда оёқ муаммоларига олиб келиши мумкин.

Сиз улоқларни танласангиз

Улоқларни сотувчидан олиб кетишдан олдин, ҳаридор сифатида унинг рационини ўрганинг ва сотувчидан бошқа озуқага ўргатиш борасида маслаҳат олинг. Биринчи галда уларни бошқа озуқага ўргатиб олишингиз зарур. Яхши фермер ҳар доим ҳайвонларни биринчи яхши озуқалар билан таъминлайди, яхши озуқа улоқларни ўтиш даврини енгиллаштиради, акс ҳолда овкат ҳазм қилиш жараёни бузилади ва аҳволини оғирлаштиради, уларни даволатишга тўғри

келади. Натижада, улоқлар сизни узоқ вақт давомида сарф харажат қилишга олиб келади ва унинг ривожланиши секинлашиши мумкин.

Агар сут билан озиқланаётган улоқча олсангиз, унда сунъий сутга аста-секинлик билан ўргатинг. Шунда улоқчаларда стрессларни олди олинади.

Олинган улоқларни камида бир ой давомида мавжуд подалардан алоҳида сақланг, шунда улар касал эмаслигига ва ҳеч қандай паразит йўқлигига амин бўлишингиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Муродов С. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ветсанэкспертизаси, қайта ишлаш технология асослари ва стандартизацияси. Самарқанд. 1997
2. Николаев А.И., Ерохин А.И. Овцеводство. М. “Агрпромиздат”, 1987
3. Мақсудов И., Жўраев Ж., Амиров Ш. Чорвачилик асослари. Самарқанд. 2013.
4. Собиров Р., Қахаров А., Дўстқулов С. Чорва молларини урчитиш. Самарқанд. 2003
5. Хамдамов Х.А., Юсупов С.Ю ва бошқалар. Майда шохли мол фермаларини самарали бошқариш бўйича қўлланма. Тошкент, 2019.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	5
Эчкичиликни ташкил этишнинг муҳим аҳамияти	6
Эчки сути ҳақида фойдали маслаҳатлар	9
Эчкиларнинг биологик хусусиятлари	10
Эчкиларни озиклантириш тадбирлари	11
Эчкиларни танлаш ва уларни сотиб олишда эътибор бериладиган жиҳатлар	16
Қандай эчкилар сиз учун яхши?	16
Яхши эчкини қаердан сотиб олиш мумкин?	17
Эчкиларни танлашда қайси жиҳатларига эътибор билан қаралади?	18
Эчкиларни танлашда қуйидагиларга диққат қилинг	20
Сиз улоқларни танласангиз	22